

DE LA CERCETAREA PROFETIILOR ÎNTELEPTILOR ANTICHITĂȚII DIN PICTURA MURALĂ A MĂNĂSTIRII CETĂȚUIA LA STUDIUL ERMINIILOR GRECEȘTI ANTERIOARE PERIOADEI DE ALCĂTUIRE A CĂRȚII DE PICTURĂ A LUI DIONISIE DIN FURNA*

de CONSTANTIN I. CIOBANU

Résumé. De la recherche des prophéties des sages de l'Antiquité dans la peinture murale du monastère de Cetățuia jusqu'à l'étude des *herminies* grecques, plus anciennes que le *Livre de peinture* de Denys de Furna.

Il y a près d'un siècle, sur les pages des actes présentés au Congrès de byzantinologie de Bucarest de 1924, a été publiée l'étude de Vasile Grecu *Darstellungen altheidnischer Denker und Schriftsteller in der Kirchenmalerei des Morgenlandes* (*Les représentations des anciens penseurs et écrivains païens dans la peinture des pays de l'Orient*). La recherche présentée par Vasile Grecu au congrès abordait le problème – peu étudié à l'époque – du contenu et des sources des soi-disant « prophéties » des sages de l'Antiquité et des sibylles des peintures murales et des anciens manuscrits roumains. Si, dans le cas de la Moldavie du XVIe siècle, le byzantinologue roumain s'est limité à établir – autant que possible – la translittération, la traduction et l'origine des textes slaves des phylactères des philosophes peints aux églises de Saint-Georges de Suceava, de Moldovița, de Voroneț et de Sucevița, alors, dans le cas de la Moldavie du XVIIe siècle, le même byzantinologue a réussi à découvrir les anciennes traductions roumaines du recueil de « paroles » grecques des penseurs de l'Antiquité représentés dans le registre inférieur de l'énorme composition à l'image de l'*Arbre de Jessé* du narthex de l'église des saints Pierre et Paul du monastère de Cetățuia. Il s'est avéré que ce recueil fait partie de la soi-disant variante τ des paroles des sages de l'Antiquité. Plus tard, on a découvert que dans les peintures murales de l'église de Saint-Nicolas de Tsaritsani (Grèce, Thessalie), la même variante des paroles des sages a été utilisée. Mais la version de Tsaritsani contenait également deux « dits » qui ne faisaient pas partie de la variante τ , mais appartenaient à la variante μ (selon la classification d'Hartmut Erbse). Comment s'explique ce phénomène assez étrange – et sans précédent dans les sélections murales grecques de « prophéties » des anciens des Balkans et de la Roumanie – où l'appartenance des sélections à une seule et même variante (que ce soit δ , μ ou τ) est absolument exclusive ? La publication récente sur l'Internet de fac-similés de livres de peinture grecs pré-modernes – qui sont différents par rapport à la célèbre *herminie* de Denys de Furna – et les publications des dernières années de chercheurs grecs qui ont étudié, décrit et reproduit certains manuels de peinture post-byzantine des collections d'Athènes ou du Mont Athos, ont considérablement enrichi et modifié les données du problème. Ainsi, l'introduction dans l'équation Cetățuia-Țarițani de deux de ces manuels – du manuscrit Add MS 40726 de la collection du British Museum et du manuscrit grec no. 259, conservé au monastère de Saint-Pantéléimon du Mont Athos, – a considérablement facilité la réponse concernant la sélection hétérogène de « paroles » des anciens de Tsaritsani.

Keywords: Cetățuia Monastery, the Church of St. Nicholas in Tsaritsani, Dionysius of Furna, The First Manuscript from Jerusalem, Painting Book, the Wise Men of Antiquity, Vasile Grecu.

Acum aproape un secol, în paginile materialelor prezentate la Congresul de bizantinologie din București (14–20 aprilie 1924) vedea lumina tiparului studiul lui Vasile Grecu *Darstellungen altheidnischer Denker und Schriftsteller in der Kirchenmalerei des Morgenlandes* (rom.: *Reprezentări ale gânditorilor și scriitorilor păgâni în pictura bisericească a Orientului*)¹. Publicat în limba germană, asemenea majorității articolelor interbelice ale corpului profesoral de la Cernăuți, acest studiu cumula influența pozitivă a școlii de studii clasice a vechilor universități cezaro-crăiești cu cercetările de teren și de arhivă efectuate în țară, cu

---

* Această lucrare a fost finanțată print-o subvenție a Ministerului Cercetării și Inovării din România, CCCDI – UEFISCDI, număr de proiect PN-III-P1-1.2-PCCDI-2017-0812 / 53PCCDI, în cadrul PNCDI III. / This work was supported by a grant of the Romanian Ministry of Research and Innovation, CCCDI – UEFISCDI, project number PN-III-P1-1.2-PCCDI-2017-0812 / 53PCCDI, within PNCDI III.

¹ Vasile Grecu, *Darstellungen Altheidnischer Denker und Schriftsteller in der Kirchenmalerei des Morgenlandes*, în „Bulletin de la Section historique de l'Académie Roumaine”, T.XI, Congrès de byzantinologie de Bucarest, Mémoires, Bucarest, ed. Cultura națională, 1924, p. 1–68.

precădere la București, Iași și în județul Suceava. Materialul prezentat de Vasile Grecu aborda puțin studiata la acea vreme problemă a conținutului și a surselor așa-ziselor „spuse” a înțelepților Antichității și a sibilelor din pictura murală și din manuscrisele vechi românești. Dacă în cazul Moldovei secolului al XVI-lea bizantinologul român s-a limitat să stabilească – pe cât posibil – transliterarea, traducerea și proveniența textelor slavone de pe filacterele filosofilor zugrăviți la Sf. Gheorghe-Suceava, Moldovița, Voroneț și Sucevița, atunci în cazul Moldovei secolului al XVII-lea același bizantinolog a reușit să descopere vechile traduceri românești a întregii colecții de „ziceri” grecești ale gânditorilor reprezentați în registrul inferior al imensei compoziții cu imaginea *Arborelui lui Iesei* (Fig. 1) din nartexul bisericii Petru și Pavel a mănăstirii Cetățuia². S-a dovedit faptul că această colecție – cu alte cuvinte întregul set de „spuse”, alese de autorii ansamblului pictat, – este parte componentă a textului unei *erminii* (*cărți de pictură*) grecești cu mai bine de un secol și jumătate mai vechi decât cea a lui Dionisie din Furna și cunoscute în literatura de specialitate sub denumirea de *Primul manuscris de la Ierusalim*³. O traducere din greacă în rusă a acestei erminii a fost publicată încă în anul 1867 în ediția periodică *Trudī Kievskoi Duhovnoi Seminarii* de către arhimandritul Porfiri Uspenski, neobosit arhivist, călător și cercetător al moștenirii literare bizantine și postbizantine⁴. Cât privește textul grec al acestei erminii – el constituie anexa Γ' la textul de bază al *Cărții de pictură* a lui Dionisie din Furna publicate în original, în anul 1909, la Sankt-Petersburg de către cunoscutul filolog-clasicist Athanasios Papadopoulos-Kerameus⁵. Trebuie însă accentuat faptul că, spre deosebire de vechile traduceri manuscrise românești de sfârșit de secol XVIII – început de secol XIX – editate ceva mai târziu (în anii '30 ai secolului XX) de către același Vasile Grecu –, atât originalul grec al *Primului manuscris de la Ierusalim* cât și traducerea lui în rusă sunt substanțial incomplete: ele se opresc la apoftegmele sfântului Savva din alineatele ce preced descrierea și spusele lui Eftimie cel Mare – pasaj care deja nu mai figurează în manuscris. Raportat la volumul vechii traduceri românești – care, după toate probabilitățile, este integrală –, redacția *Primului manuscris de la Ierusalim*, reprodusă în anexa Γ' de către Papadopoulos-Kerameus, cât și traducerea ei în limba rusă, realizată de către Uspenski, nu reprezintă decât prima treime a textului original grec al *erminiei*.

***

Cartea lui Dionisie, fiind de dată relativ tardivă – prima jumătate a secolului al XVIII-lea –, descrie subiectele în ordinea povestirii vetero- sau neo-testamentare, fără a ține cont de pericope. Dar manualele de pictură mai vechi decât cel al lui Dionisie sunt, în mod evident, influențate profund de ciclul liturgic și de lecturile la sărbătorile fixe și mobile ale calendarului bisericesc. Primul dintre aceste manuale s-ar putea să țină de mijlocul sau de sfârșitul secolului al XVI-lea. El este anonim și a fost parțial reprodus în deja amintita anexă Γ' din cartea publicată de Papadopoulos-Kerameus. Cel de al doilea – numit al *Doilea manuscris de la Ierusalim* – a fost scris de către călugărul Daniel în anul 1674⁶ și este reprodus în anexele Δ' și E' a aceleiași cărți. Ambele manuale sunt lucrări fragmentare, mult mai rudimentare decât cartea lui Dionisie; aici nu găsim descrieri ample de compoziții sau scene, ci doar indicii privind titlurile și textele, biblice sau evanghelice, pentru a fi corelate cu imaginile⁷.

Cu un deceniu și jumătate mai devreme de mijlocul anilor '40 ai secolului al XIX-lea – când, grație eforturilor lui Didron și Durant, a explodat discuția referitoare la valoarea și importanța cărții lui Dionisie din Furna, – mediile culturale europene erau deja informate de existența altor cărți – mai vechi și mai scurte – de pictură postbizantină. După toate probabilitățile o astfel de carte se găsea într-un vechi manuscris din anul 1630, văzut de către H. Brockhaus la Karyes – în capitala republicii monastice a Sfântului Munte⁸. Date sigure avem despre faptul că manualul de pictură bizantină întrebuintat la München în anul 1828 de către zugravul Euthymios Dimitrios ținea de redacția *Primului manuscris de la Ierusalim* dar, spre deosebire de

² *Ibidem*, p. 22–25.

³ Vezi site-ul: <https://w.histrf.ru/articles/article/show/ierminiia> (consultat pe 3 octombrie 2020).

⁴ *Ерминія или наставленіе въ живописномъ искусстве, написанное, неизвестно кемъ, вскоре после 1566 года. (Первая іерусалимская рукопись 17-го века)*, în *Труды Киевской Духовной Академіи*, 1867, Т. III, p. 139–192.

⁵ Athanasios Papadopoulos-Kerameus, *Ερμηνεία της Ζωγραφικής Τέχνης*, St. Petersburg: Imprimerie B. Kirschbaum, 1909, p. 261–273.

⁶ *Ibidem*, p. 274–301 și *Книга о живописномъ искусстве Даниїла священника 1674 г. (2-я іерусалимская рукопись)*, în *Труды Киевской Духовной Академіи*, 1867, Т. IV, p. 463–508.

⁷ Gabriel Millet, *Recherches sur l'iconographie de l'Évangile aux XIVe, XVe et XVIe siècles*, 2-e édition, Paris, 1960, p. 35.

⁸ Heinrich Brockhaus, *Die Kunst in den Athos-Klöstern*, Leipzig, 1891, p. 160–161, 293.

aceasta, conținea textul complet al manualului. Acest lucru poate fi probat comparând citatele preluate din manualul lui Euthimios și publicate în revista periodică germană *Kunst-Blatt* din anul 1832 (nr. 1–4) cu textele originale grecești din manuscrisele redacției amintite. Mai mult decât atât, întrucât fragmentele publicate în *Kunst-Blatt* se referă atât la paragrafele de la începutul manualului (cu „spusele” profetilor biblici⁹) cât și la descrierea *Paradisului*¹⁰ (din *Judecata de Apoi*) de la sfârșit – ne dăm seama că pictorul Euthymios Dimitrios se afla în posesia textului integral al erminiei.

Fig. 1. Fresca *Arborele lui Iesei* cu imaginile înțelepților Antichității din nartexul bisericii Petru și Pavel a mănăstirii Cetățuia (1672).

***

Ironia sorții a făcut ca spusele filosofilor antichi de la Cetățuia să nimerescă exact în partea pierdută a *Primului manuscris de la Ierusalim*. În consecință: traducerea acestor „spuse” în limba română și, respectiv, tălmăcirea lor prescurtată din română în germană, publicată de Vasile Grecu în studiul *Darstellungen altheidnischer Denker und Schriftsteller*¹¹, au fost pe parcursul anilor '20 ai secolului trecut singurele informații referitoare la eventualele surse literare ale spuselor anticilor de la Cetățuia. Situația s-a schimbat

⁹ *Kunst-Blatt*, 1832, nr. 3, p. 10–11.

¹⁰ *Ibidem*, p. 12.

¹¹ Vezi nota 1.

abia în luna octombrie a anului 1930, când, cu prilejul vizitei la Atena în scopul participării la cel de al Treilea Congres Internațional de Studii Bizantine, cercetătorul român descoperi într-un mic muzeu al refugiaților greci proveniți din Asia Mică (de pe strada Academiei nr. 41), o erminie de limbă greacă despre care se spunea că provine din Cezarea Cappadociei¹². Vasile Grecu reuși chiar să intre în posesia copiilor fotografice a acestei erminii, care actualmente se află în fondurile Muzeului Benaki din Atena și are numărul de inventar TA-35¹³. Din succinta descriere a manuscrisului – dată de bizantinologul român – ne convingem de faptul că el conține textul aproape complet (cu două pierderi de pagini ne semnificative!) al erminiei publicate anterior doar fragmentar de către Athanasios Papadopoulos-Kerameus (în anexa Γ' la cartea lui Dionisie din Furna)¹⁴ și de către Porfiri Uspenski (în traducere rusă)¹⁵. În volumul omagial dedicat aniversării a 60 de ani de la nașterea lui Nicolae Iorga, Vasile Grecu a publicat în original o parte din „spusele” filosofilor antici conținute în această erminie¹⁶. Întâmplarea a făcut ca aceste „spuse” să țină de altă redacție a „profețiilor” înțelepților decât cea care a fost aleasă de către zugravii de la Cetățuia și care – deși figura în manuscris – era situată cu câteva alineate mai sus în raport cu textul reprodus de Grecu.

Această stare de fapt nu s-a schimbat radical nici după anul 1941, când Hartmut Erbse publică la Hamburg tratatul *Fragments Griechischen Theosophien*¹⁷, – operă – apreciată astăzi de filologi și chiar reeditată în limba latină în anul 1995¹⁸, dar rămasă practic necunoscută lumii științifice în anii războiului sau în cei imediat postbelici – lucru parțial explicabil și din motivul arderii în anul 1943, în urma unui bombardament al aliaților, a aproape întregului tiraj încă nevândut al cărții. Desigur, bine documentatul Erbse era familiarizat cu studiile lui Grecu și le citează pe larg în tratatul său. El a acordat chiar culegerilor de „spuse” ale filosofilor – identice sau similare celor de la Cetățuia – denumirea de „redacție τ a profețiilor anticilor”¹⁹. S-a dovedit că din această redacție, pe lângă textele murale de la mănăstirea ieșeană, mai fac parte selecțiile de „spuse” ale înțelepților din următoarele manuscrise: cod. Athen. gr. 373 (sec. XV), cod. Paris. gr. 400 (sec. XIV), cod. Vindob. med. gr. 27 (sec. XVI), cod. Athous 2144 (sec. XVI) și cod. Athous 6294 (sec. XIX). Specificul selecției de spuse ale anticilor din redacția τ poate fi destul de bine urmărit în tabelul de mai jos:

Protograful manuscriselor din grupul τ (conform reconstrucției lui Hartmut Erbse). Cel mai vechi manuscris conservat e din sec. XIV.	Profețiile înțelepților Antichității din fresca nartexului bisericii mănăstirii Cetățuia din Iași (după Vasile Grecu). Anul 1672.	Traducerile din <i>Cărțile de zugrăvie</i> românești de la începutul secolului XIX. Manuscrisele nr. 1795, 4206 și 1283 de la Biblioteca Academiei Române.
1. Θούλεως τοῦ Αἰγυπτίων βασιλέως: ὁ παλαιὸς νέος καὶ ὁ νέος ἀρχαῖος ὁ πατήρ γόνος καὶ ὁ γόνος πατήρ / τὸ ἔν τρία καὶ τὰ τρία ἔν ἄσαρκον σαρκικόν γῆ τέτοκε τοῦ οὐρανοῦ γεννήτορα /.	-	1. Vulisis, împăratul Eghiptului a zis: Cel vechiu tânăr și tânărul începătoriu, tatăl fecior și feciorul tată (...)
2. Δῶν τοῦ τρισημέριστου: γόνου ἐκ γόνου κατελθὼν γόνιμον ὕδωρ ἐποίησεν.	-	2. Ermis a zis: <i>S-a făcut din pământeani, pogorând prea mare apă</i> (pre neam a luat milă, pre cuvântul cel prea necovârșit să-l înțeleageți pricina).

¹² Vasile Grecu, *Contribuții la studiul izvoarelor manualului de pictură bizantină*, în „Închinare lui Nicolae Iorga cu prilejul împlinirii vârstei de 60 ani”, Cluj, 1931, p. 192.

¹³ Βενετία Χατζοπούλου, *Καταλογος ελληνικων χειρογραφων του Μουσείου Μπενακη (16ος-20ος αιωνας)*, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, 2017, p. 270–274.

¹⁴ Vezi nota 5.

¹⁵ Vezi nota 4.

¹⁶ Vezi nota 12.

¹⁷ Hartmut Erbse, *Fragments griechischer Theosophien herausgegeben und quellenkritisch untersucht*, Hamburg, Hansischer Gildeverlag, 1941.

¹⁸ Hartmut Erbse, *Theosophorum Graecorum Fragmenta*, Stuttgart, Teubner, 1995.

¹⁹ Vezi: Hartmut Erbse, *Fragments...*, p. 87-96 și 218-219.

3. Ἀπόλλωνος τοῦ Φοῖβου: εἰς με βιάζεται οὐράνιος φῶς ὃ δὲ παθῶν θεός ἐστι καὶ οὐ θεότης πάθεν αὐτή /.	-	3. Apolon friul (?): Un Dumnezeu în trei zic care a făcut ceriul și adâncurile (în cazul dat traducerea românească nu corespunde originalului grec!)
4. Σιβύλλης. Α) ὡπὲ ποτε ἤξει πρὸς ἡμᾶς ἄναξ γῆς /καὶ / πόλου καὶ σὰρξ φανεῖται δῖχα τινὸς σφάλματος. Β) ἤξει οὐρανόθεν βασιλευς αἰώνων ὁ μέλλων κρίναι πᾶσαν σάρκα καὶ κόσμον ἅπαντα.	Ἡ ΣΟΦΟΙ (sic!) ΣΥΒΗΛΑ: ΗΞΕΙ ... Ἐ(?)ΝΟΘ ... (Β)ΑΣΙΛΕΥ ... ΩΝ... ΜΕΛ...ΚΡ(Ι)ΝΑ... ΠΑΣ ... ΚΑΙ ...	4. Siville: - Α) (...) Β) (...) Veniva din ceriul împăratul veacurilor, care iaste să judece tot trupul și lumea toată. [Vedea-vor și oamenii (pe) Dumnezeu, credincioșii și necredincioșii.]
5. Πλάτωνος: ἐκ μητρονύμφου παναμώμου παρθένου μέλλει παρῆναι τοῦ θεοῦ μόνος λόγος.	ΠΛΑΤΩΝ: ΕΚ ΜΗΤΡΟ/ΝΥΜΦΟΥ/ ΠΑΝΑΜΩ/ΜΟΥ ΠΑΡΘΕΝΟΥ / ΜΕΛΕΙ.	(Platon:)Din pânțete de mireasă, cu totul neîntinată fecioară, iaste să se întrupeze unul Dumnezeu, (singur Cuvântul).↓
6. Πλουτάρχου: ἄναρχος ἀπ-ρόσιτος εἰς θεοῦ λόγος, ὃν οὐρανοὶ τρέμουσιν ἄνθρωποι νόες.	ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ: ἌΝΑΡ-ΧΟΣ / ἌΠΡΟΣΙΤΟΣ / Εἰς ΘΣ ΓΟΝΟΣ (?—C.C.) / ὄΝ ... ΟΙ ΟΥΡ(Α)ΝΟΙ / ΤΡΕ-ΜΟΥΣΙΝ / ἌΝ...ΟΙ ΝΟΕΣ.	(Plutarh:) Însuși fără de început, neapropiat un Dumnezeu Cuvântul, de care se cutremură cerurile și gândurile oamenilor.
-	-	<i>Acestea s-au aflat scrise pe mormântul lui.</i> 5. Platon: Adecă acestea ce am a scrie – Hristos are a se naște din fecioara Maria și crez întru Dânsul, iar pe vremea împăraților Constantin și Irina mă va vedea soarele.
7. Σόλωνος Ἀθηναίου: οὐκ ἐφικτόν μοι ἐστὶ ταῦτα πρὸς ἀμνήτους εἰπεῖν, οὔτε δὲ φανερώς παραθέσθαι, πλὴν τῶ νοῦ ἀκούσατε ὅτι οὗτός ἐστιν ὁ κατ' οὐρανὸν βεβηκὼς μεγάλου φλογὸς ὑπερβάλλον, ὃν τρέμουσιν οὐρανοὶ γαῖά τε καὶ θάλαττα, αὐτοπάτωρ, ἀπάτωρ, τρισόλβιος.	ΣΟΛΩΝ Ὁ ἈΘΗΝΑΙΟΣ: Ὁ...Κ ΕΦΙ/ΚΤΟ ΜΟΙ/ ἜΣΤΙ ΤΑΥΤΑ / ΠΡΟΣ ἈΜΥ/Η-ΤΟΥΣ ... ΟΥΤΕ ... ΦΑΝΕ-ΡΩΣ ΠΑ/ΡΑΘΕΜΕΘΑ ...	6. Solon Athineul (sic! –C.C.): Măcar că înfricoșate sunt acestea cătră cei neînvățați, nici la arătare o punem; însă de a întăleage auziți că chipul cel ce covârșăște lumina cea mare, de carele se cutremură oamenii, ceale pământești și marea, însuși tată tuturor și de trei ori fericit iaste.
8. Ἰωσήπου τοῦ Ἰουδαίου*: τέθηκεν ἐγκαρσίους πόλους τις ἄυλος ξένος γλιχόμενος παχυνθῆναι, θέλων ὑψοῦν τὸ πάχος. (Fig. 9)	ἸΩΣΗΠΟΣ ἸΟΥΔΑΙΟΣ*: ΤΕΘΗ... Π ἘΓ/ΚΑΡΣΙΟΣ ΠΟ/ΛΟΥΣ ΤΙΣ Α/ΥΛΟΣ ΞΕΝ/ ... ΗΥ(?)ΧΟΜΕ/ΝΟΣ ΠΑΧ...ΘΗΝ ... Μ(?)ΑΙ ΘΕΛ/ΥΨΟΥΝ ΤΟ Π...ΧΟΣ.	7. Iosif Iudeul* (în manuscrise – Jidovul): S-a pus de o lature un ceriu nematerialnic străin, pofind să se puie iarăși, vrând a înălța grăsimia (? – C.C.).
9. Ὄζιου βασιλέως: σ[...]. (în biserica de la Târșani textul pictat este următorul: „Σήθητον ὑύσον τὸ τὸν πόλον παριώσαντι τῷήλίῳ ἀψίδος ἡήγουν ὀόμεον”)	-	8. Ozia împăratul a zis: Veni-va oareșcând carele a întărit nealcătuit polul Crugului soarelui.
10. Ἀριστοτέλους: ἀκάματος θεοῦ γέννησις ἐξ αὐτοῦ γὰρ ὁ αὐτός	ἙΛΛ... ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ: ... ΘΥ ΓΕΝΝΗΣΙΣ / ἈΚΑΜΑ-	(-) Aristotel ellinul, zice: Facerea Domnului este fără de

οὐσιούται λόγος.	ΤΟΣ / 'ΕΕ ΑΥΤΟΥ... / 'Ο ΑΥΤΟΣ / ΟΥΣΙΟΥΤΑΙ.	sfârșit iar Cuvântul pre sine se făcu.
11. Σοφοκλέους: ἔστι θεὸς ἀναρχος, ἀπλοῦς τῆ φύσει, ὡς οὐρανὸν ἔτευξε / καὶ γαίαν μακράν. (ἔτευξεν ἅμα καὶ χθόνα – la Dionisie din Furna).	'ΕΛΛΗΝ... Ο...Σ...ΦΟΚ...: ἜΣΤΙΝ Ο Θ/ ΑΝΑΡΧΟΣ / ΑΠΛΟΥΣ / ΤΗ ΦΥΣΕΙ / ΟΣ ΟΥ...ΟΝ / ΕΤ...ΞΕΝ / ...Μ... Ρ(?) ΚΑΙ / ΧΤΟΝΑ.	9. Înțeleptul Sofoclis: Dumnezeu iaste fără de început, drept după fire, carele a făcut ceriul dimpreună cu adâncurile.
12. Θουκυδίδου: ἦν μὲν θεὸς φῶς νοερόν καὶ τούτω αἰνεσις καὶ δόξα ἐν τῷ νοῖ.	' ΕΛΛΗΝ ΘΟΥΚΙΑ: ἮΝ ΠΥΡΕΝ (? – C.C.) / ΘΣ ΦΩΣ / ΝΟΕΡΟΝ / ΚΑΙ ΤΟΥΤΩ / ΑΙΝΕΣΙΣ / ΚΑΙ ΔΟΞΑ...Ν...	10. Înțeleptul Tucidid: Unul iaste Dumnezeu, lumina înțelegătoare, și acestuia înțeleg eu cântare și slavă.

* Cele mai multe probleme le generează profetia atribuită lui Iosif Iudeul (=Flavius) din manuscrisele de redacție τ. Vasile Grecu considera această profetie lipsită de sens atât în varianta greacă, cât și în traducere românească: „Dieser Lesart einen einleuchtenden Sinn zu entwenden, wird schwerlich gelingen, doch glaube ich in ihr jene verderbte Stelle des griechischen Originals entdeckt zu haben, welche wörtlich ebenso sinnlos ins Rumänische übertragen wurde”²⁰. Clar că în opera păstrată a istoricului antic profetia menționată nu poate fi găsită. Hartmut Erbse a descoperit că doi termeni (ἐγκάρσιος și πόλιος) din textul grecesc al acestei profetii figurează în tratatul lui Pseudo-Aristotel „Despre lume” („De mundis”, 2, 392, „a” 12). Traducerea românească ad litteram a acestei profetii din manuscrisele de secol XIX este extrem de defectuoasă. Fără a pretinde o exactitate absolută, propunem, totuși, aici o traducere mai apropiată după sens de originalul grecesc: „A situat oblic (!) osia (cerului – *n.n.*, C.C.), pe o axă (ἄυλος) străină, alipind (γλιχόμενος) grosimea și vrând a ridica lățimea...”. Observăm că această explicație „naturfilosofică” a structurii Universului din profetia lui Iosif este continuată în manuscrisele românești de profetia lui Ozia împăratul, care are un conținut similar: „Veni-va oareșcând carele a întărit nealcătuit polul crugului soarelui...”. Probabil că ambele profetii formau inițial un text unic, care ulterior a fost divizat. În favoarea acestui fapt pledează apropierea conținutului acestei profetii de conținutul profetiei lui Iosif. Comparând conținutul acestor două profetii cu cel al fragmentului amintit din tratatul „De mundis” al lui Pseudo-Aristotel, observăm unele similitudini: „...Există două puncte situate unul în fața celuilalt. Aceste două puncte sunt în repaus, iar Lumea (Cosmosul) se rotește în cerc. Aceste două puncte se numesc poli. Dacă i-am uni printr-o dreaptă, numită osie, ea ar alcătui grosimea (diametrul) lumii, la mijlocul căreia se află pământul, iar la margini – polii...”. Probabil că la baza profetiilor lui Iosif Iudeul și a împăratului Ozia, într-adevăr, a stat la început originalul grecesc al fragmentului pomenit din tratatul „De mundis”. Evident că inițial acest fragment era mai apropiat de original și nu era atribuit istoricului evreu sau enigmaticului împărat. Ulterior, pe parcursul transcrierilor, întrucât textul era destul de sofisticat, conținutul fragmentului a fost substanțial modificat și atribuit în mod arbitrar.

În pofida existenței mai multor manuscrise cu culegeri de „spuse” ce țin de redacția τ, două „profetii” din vechea traducere românească, reprodusă de Grecu, nu-și găseau publicată (la acel moment!) versiunea originală greacă. Era vorba de „profetia” lui Iosif Iudeul și de cea a enigmaticului Ozia, – ultimul – fiind identificat de unii copişti din secolul al XIX-lea cu *Ozia împăratul*. Aici mai trebuie adăugat faptul că dacă textul original grec atribuit (evident, în mod eronat!) lui Iosif Iudeul (=Flaviu) era, cel puțin „în formă monumentală”, cu mici lacune, zugrăvit în pictura murală de la Cetățuia și că el exista – în formă nepublicată – în manuscrisele codicelor Vindob. med. gr. 27 și Athous 6294, atunci din textul grec al „spusei” lui Ozia în afară de vechea traducere românească și de versiunea ei germană (ambele publicate de Vasile Grecu) nu se știa practic nimic. În limba greacă era cunoscută cu certitudine doar prima literă „Σ...” a spusei lui Ozia care, ca printr-o minune, s-a conservat în textul extrem de deteriorat al „profetiilor” anticilor incluse în codexul Athen. gr. 373²¹. Absența „spusei” lui Ozia din manuscrisele grecești poate fi foarte bine văzută în tabelul de mai jos, datorat lui Hartmut Erbse²², – tabel – în care cu cifre arabe este indicată ordinea amplasării și tipul „spuselor” înțelepților Antichității din manuscrisele sau picturile murale ce aparțin redacției τ:

²⁰ Vasile Grecu, *Darstellungen...*, p. 24.

²¹ Acest codex are structură de miscelaneu și nu poate fi calificat drept *erminie* sau *manual* pentru zugrăvi. Vezi: Armand Delatte, *Anecdota Atheniensia*. Fascicule XXXVI, Tome I. *Textes grecs inédits relatifs à l'histoire des religions*, Liège-Paris, 1927, p. 330.

²² Hartmut Erbse, *Fragmente...*, p. 88.

	Cod. Athen. gr. 373, sec. XV, f. 145v-147v	Cod. Par. gr. 400, sec. XIV, f. 33v-34r	Cod. Vindob. med. gr. 27, sec. XVI, f. 92v	Cod. Athous 2144 (33), sec. XVI n.25	Cod. Athous 6294 (787), sec. XIX, f. 126r-126v	Cartea de pictură a lui Dionisie din Furna	Profețiile din traduceri vechi românești, diferite față de textul lui Dionisie	Spusele înțelepților de la Cetățuia
Thoulis	1	-	-	-	6	2	1	-
Don	2	-	-	-	5b	-	-	-
Apollon	3	(1)	-	-	-	-	-	
Sibila a)	-	8	4	4	-	-	-	-
b)	4	-	-	-	*4	4	4a	1
Platon	5	3	5	5	-	*5a	*4c	7
Plutarh	6	7	2	2	5a	*5b	*4d	6
Solon	7	-	-	-	-	-	6	8
Iosif Iudeul	8	-	3	3	3	-	7	5
Ozia	9	-	-	-	-	-	8	-
Aristotel	10	6	1	1	1	-	-	4
Sofocle	11	4	7	7	2	1	9	2
Thucidid	12	5	6	6	-	-	10	3

prin asterisc (*) sunt indicate numele modificate în raport cu manuscrisul Cod. Athen. gr. 373 ale înțelepților antici.

După cum se poate observa din tabel, spusele lui Ozia – în afară de manuscrisele românești – mai figurează (într-o formă extrem de abreviată!) numai în manuscrisul cod. Athen gr. 373. Or, conform celor menționate mai sus și după cum se vede din transcrierea fragmentului respectiv publicată de către A. Delatte în *Anecdota Atheniensis*²³, aici, în afară de numele filosofilor și de primele litere ale „spuselor” lor, nu s-a mai păstrat absolut nimic. Este ușor de înțeles că numele înțelepților și inițialele conservate ale citatelor se datorează tipului diferit – mai rezistent – de cerneală utilizată (în cazul de față – cernelii roșii!). Ulterior, cu mult după apariția cărții lui Hartmut Erbse, s-a descoperit faptul că „spusa” greacă a lui Ozia este, totuși, inclusă în selecția de profeții ale Anticilor din manuscrisul Add MS 40726 (colecția Muzeului Britanic, sec. XVIII, f. 46r) și în picturile murale de la biserica Sf. Nicolae din Țarițani (Grecia, Tesalia, după 1615).

***

Un merit incontestabil al cărții lui Erbse îl constituie clasificarea corectă a profețiilor înțelepților Antichității și a sibilei de la trapeza Lavrei Athonite (Fig. 2-3), de la trapeza mănăstirii Bačkovo (Fig. 5), din nartexul bisericii Nașterea Domnului de la Arbanasi (Fig. 4) și dintr-o serie de manuscrise grecești: Codex Atheniensis Graecus 701 (sec. XVI, f. 252v – 254v), Codex Athous Vatoped 754 (sec. XVII, f. 182r – 184r), Codex Athous Laura 758 (sec. XVII, f. 60v – 62v) și Codex Athous Laura Z – 64 (anul 1602). S-a dovedit că ele toate aparțin redacției δ de „spuse” ale înțelepților Antichității²⁴. Pe parcursul compilării textelor din

²³ Vezi nota 21.

²⁴ Vezi: Hartmut Erbse, *Fragmente...*, p. 96–103.

manuscisele ce conțineau această redacție δ, zugrăvii de la trapeza Lavrei Athonite, de la Bačkovo și de la Arbanasi au majorat numărul filosofilor de la șapte la doisprezece. Necesitatea majorării numărului de filosofi era dictată de specificul picturii monumentale, care solicita un număr mai mare (și divizibil la doi!) de figuri ce urmau să mărginească compoziția „Arborele lui Iesei”. Probabil că, datorită necesităților practice ale artei monumentale, formula „celor Șapte Înțelepți”, moștenită încă din Antichitate, a fost încetul cu încetul înlocuită (chiar și în manuscisele bizantine ce conțin alte redacții ale „spuselor” anticilor) de un număr mai impunător de filosofi. Mai trebuie amintit și faptul că majorarea numărului de filosofi la trapeza Lavrei, la Bačkovo și la Arbanasi n-a fost însoțită de apariția unor noi citate, provenite din alte grupuri de manuscise. Pentru a putea oferi numărului sporit de filosofi „spusele” respective, cele șapte profeții din protograful manusciselor redacției δ au fost divizate și scurtate. Astfel, pentru frescele de la Lavra și de la Arbanasi profeția lui Platon a fost divizată și atribuită parțial lui Platon și parțial lui Dialid (la Arbanasi – Zialighes), profeția lui Aristotel – parțial lui Aristotel, lui Socrate și lui Galinos (la Arbanasi numit – Galin), iar profeția lui Homer – parțial aceluiași Homer, lui Solon și Sibilei (vezi tabelul de mai jos):

<i>Profețiile celor Șapte Filosofi Elini din proto-graful manusciselor grupului “delta” (conform reconstituirii lui Hartmut Erbse).</i>	<i>Profețiile Înțelepților Antichității din compoziția „Arborele lui Iesei” a Trapezei Lavrei athonite.</i> Anul 1535 sau 1536	<i>Profețiile Înțelepților Antichității din compoziția „Arborele lui Iesei” a bisericii Nașterea Domnului din Arbanasi.</i> Anul 1681	<i>Profețiile Înțelepților Antichității din compoziția „Arborele lui Iesei” a Trapezei mănăstirii Bačkovo.</i> Anul 1623
Διήγησις τινος φιλοσόφου περι τῶν ἑπτὰ Ἑλλήνων τῶν φιλοσόφων δια τὴν ἄνω πρόνοιαν.			
Ἐν ταῖς ἡμέραις ἐκεῖ-ναις Διογένους τοῦ φιλοσόφου ἐν ταῖς χρυσαῖς Ἀθήναις παρέβαλον (εἰς) αὐτὸν ἑπτὰ σοφοὶ τοῦ ἰδεῖν αὐτὸν ἐπι τινος δῶμα-τος καθεζόμενον. Καὶ προσκυνήσαντες αὐτὸν ἐκάθισαν καὶ αὐτοῖων εἰσι τὰ ὀνόματα Πλούταρχος, Ἄρης, ὁ Δῶν ὁ τρισμέγιστος, Κλεομήδης, Πλάτων, Ἀριστοτέλης καὶ Ὅμηρος. (...) ὧ ἄνδρες θαυμάσιοι καὶ φιλόσοφοι καὶ τῶν Ἑλλήνων προὔχοι καὶ διδάσκαλοι, ἔρωτῶ ὑμᾶς. ἐν ἐσχάτοις καιροῖς καὶ χρόνοις τί μέλλει ποιήσῃν ἡ ἄνω πρόνοια εἰς τὰ γένη τῶν Ἑλλήνων...			
1. Καὶ ἀνοίξας τὸ στόμα εὐθύς ὁ Πλούταρχος εἶπεν° ὄψέ ποτε ὁ ἄναρχος ἄναρχου γόνος λόγος ἐπὶ τὴν πολυσχιδῆ ταύτην ἐλάσειε γῆν καὶ κατοικήσει	1. Πλούταρχος: ὄψέ ποτε ὁ ἄναρχος ἄναρχου γόνος λόγος ἐπὶ τὴν πολυσχιδῆ ταύτην ἐλάσειε γῆν.	1. Πλούταρχο: ὄψέ πο-τε ἡζ(?)η ὁ ἄναρχος ἄναρχου γόνος κ(αι) τὴν πολισξει ταύτη... ἐλάσειν γῆν...	1. Διογένη(ς): ἔρωτῶ ἡμ(α)ς. ἐν ἐσχά(τοις) κερης κ(αι) χρωις της(?) μέλιε(?) π(ο)ιήσε(...)
			2. Πλούταρχος: ὄψέ ποτε ξή(?) ὁ ἄναρχος

<p>ἐν ἀδαὶ κόρη, ἧς τὸ ὄνομα Μαρία. καὶ παραδοθήσεται εἰς φθόνον ἐξ ἀπίστου λαοῦ καὶ σταυρωθήσεται· καὶ τέλος ἀναστήσεται καὶ σώσει πάντα κόσμον. ἔστι δὲ τὸ ὄνομα αὐτοῦ Ἰησοῦς, ὃ λέγεται ἰατρός.</p>			
<p>2. Ἄρης εἶπεν γόνος ἐκ γόνου κατελθῶν γόνος γόνου ἐπὶ μήτρας οἰκήσαι θέλων καὶ γεννηθεὶς ἄνθρωπος, τέλειος θεός, πάντα τὰ γένη σώσει ἀπὸ Ἀδάμ ἕως αὐτοῦ καὶ τῷ γεννήτορι προἰξεί δωρον (τὸν ἀπολλύμενον Ἀδάμ).</p>	<p>2. Φιλῶν: γόνος ἐκ γόνου κατελθῶν γόνος γόνου ἐπὶ μήτ-ρας οἰκήσαι θέλων καὶ γεννηθεὶς ἄνθρω-πος, τέλειος θεός ...</p>	<p>2. Αστακορ: ...όνος ἐκ γόνου κατελθῶν γόνος γόνου ἐπὶ μί(?) -τιν(?) οἰκήσε θέλων κ(αι) ...εγνηθῖς ἄ...ος, τέλιος Θ(εό)σ...</p>	<p>3. Αρηκλος: γῶνους ἐκ γού(νου) κατελθῶν γῶνος γῶνου ἐπὶ μήτ-ρ(ας) οἰκήσε θέλων</p>
<p>3. Ὁ Δῶν ὁ τρισεμίγιστος εἶπεν ὁ θεός ἐστι νοῦς καὶ λόγος καὶ πνεῦμα. καὶ ὁ λόγος σαρκωθείς ἐκ τοῦ πατρὸς πάντα ἄνθρωπον ῥύσεται τῆς ἀλογίας τῆς πικρᾶς καὶ τὸν διάβολον καταργήσει καὶ δώσει βάπτισμα μετανοίας τῷ λαῷ αὐτοῦ καὶ μακάριος, ὅστις (ἂν) ἀκούσῃ αὐτοῦ.</p>	<p>3. Πιβωγώρας: ὁ θεός ἐστι νοῦς καὶ λόγος καὶ πνεῦμα. καὶ ὁ λό-γος σαρκωθείς ἐκ τοῦ πατρὸς.</p>	<p>3. Πηθγορα: ὁ θεός ἐστ(ῖν) νοῦς κα(ι) λό-γος κα(ι) πν...α. κα(ι) ὁ λόγο(ς) σαρκῶθη(ς) ἐκ τοῦ π(ατ)ρὸς.</p>	<p>4. Οδωνέριστος: ὁ θεός ἐστῆ νοῦ(ς) κ(αι) λόγος κ(αι) πν(ευμ)α κ(αι) ὁ λόγος σαρκῶ-θεν ἐκ τοῦ π(ατ)ρὸς πάντα ἄν(θρωπ)ον.</p> <p>5. Αριστοφάνης: κ(αι) δόσι βάπτισμα μετανί(α)ς τῷ λαῷ αὐτοῦ κ(αι) μακά-ριος, ὡστη(ς) ἄ(ν) ἀκούσι αὐτῷ.</p>
<p>4. Κλεομήδης εἶπεν ὁ τὸν οὐρανὸν τανύσας καὶ τὴν γῆν ἐπὶ ὑδάτων ἐδράσας ἐσῦστερον γεννᾶται ἐξ ἀχράντου Μαρίας τῆς παρθένου καὶ λαμβάνει σάρκα ἐξ αὐτῆς καὶ γίνεται ἄνθρωπος τέλειος, ὁ τοῦ παντός ποιητής καὶ τὸν θάνατον πατήσας καὶ τὸν διάβολον καταρ-γήσας ζωὴν δωρήσει τῷ κόσμῳ.</p>	<p>4. Κλεάνθης: ὁ τὸν οὐρανὸν τανύσας καὶ τὴν γῆν ἐπὶ ὑδάτων ἐδράσας ἐσῦστερον γεννᾶται ἐξ ἀχράντου Μαρίας τῆς παρθένου.</p>	<p>4. Λισιτις: ὁ τῷ οὐρα-νὸν τανῶσαῖ καὶ τὴν γῆν ἠπι ...να(?) ...ρά-σας ἐσῦστερι ...ἄτε ἐξ ἀχράντου Μαρίας.</p>	<p>6. Κλεομίαν: ὁ τὸν οὐραν(όν) τέ(?) τανῶς κ(αι) τ(ην) γῆν ἐπὶ ὑδάτων ἐδράσας ἐσ-(ύ)σηστερῶν γεν(ν)α-ται...</p>
<p>5. Πλάτων ὁ μεγαλώνυμος εἶπεν ὁ θεός ἦν μὲν αἶι καὶ ἔστιν καὶ ἔσται οὔτε ἀρξάμενος οὔτε παυσάμενος. ὁ δὲ υἱὸς αὐτοῦ ὁ Χριστὸς μέλλει γεννηθῆναι ἐκ παρθένου Μαρίας καὶ πιστεύω εἰς αὐτόν.</p>	<p>5. Πλάτων: θεός ἦν μὲν αἶι καὶ ἔστιν καὶ ἔσται οὔτε ἀρξάμε-νος οὔτε παυσάμενον.</p> <p>6. Διαλίδ(?): ὁ Χ(ρι-στό)ς μέλλει γεννη-θῆναι ἐκ παρθένου Μαρίας καὶ πιστεύω εἰς αὐτόν</p>	<p>5. Πλάτων: θεός ἦν μὲν αἶι κ(αι) ἔστιν κ(αι) ἔσται οὔτε ἀρξά-μενος οὔτε παυσάμε-νος.</p> <p>6. Ζηαλίγης: ὁ Χ(ρι-στό)ς μέλλει γενη-θῆναι(?) ἐχ π(α)ρθέν... Μαρίας ... πηστε(ύ)ο ηεν(?) ...</p>	<p>7. Πλάτων: θεός ἦν μὲν αἶι κ(αι) ἔς(τιν) κ(αι) ἔσται οὔτε ἀρ-ξάμενος οὔτε παυσά-μενος.</p> <p>8. Σιβυλλα: ὁ δὲ υἱὸς αὐτοῦ ὁ Χ(ριστό)ς μέ-λλ(λε)ι γενιθῆναι ἐκ(κ) παρθένου Μαρίας(ς) κ(αι)πιστεύω (ε)ἰς</p>

<p>ἐπὶ δὲ εὐσεβοῦς βασιλέως πάλιν ὄψει με, ἦλιε. τὸν δὲ ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος καταργήσει καὶ κληθήσεται εἰς τὸ ὄνομα τῆς μητρὸς αὐτοῦ Μαρίας.</p>			<p>αὐτῶν. 9. Γάλινος: ἐπὶ δὲ εὐσεβοῦς βασιλέως πάλιν ὄψει μεν, ἴλιε, τὴν δὲ ναὸν τοῦ Ἀπο(?)ε(?)ῶνος καταργίσασα(ν) (?)...</p>
<p>6. Ἀριστοτέλης εἶπεν ἔν ταῖς ἡμέραις ἐκείναις φῶς τῆς ἁγίας τριάδος λάμπει ἐπὶ πᾶσαν τὴν κτίσιν καὶ τὰ χειροποίητα εἶδωλα καὶ κωφὰ καὶ ἀναίσθητα, ἅ προσκυνοῦσι τὰ τῶν Ἑλλήνων γένη ὡς θεοὺς, ἀφανίσει αὐτὰ εἰς τέλος, καὶ τὸ ὄνομα αὐτοῦ αὐξυνθήσεται καὶ τιμηθήσεται παρὰ βασιλέων καὶ μεγιστάνων ἐφ' ὅλην τὴν οἰκουμένην. Καὶ δώδεκα καὶ ἑβδομήκοντα στήσει κριτὰς καὶ διδασκάλους ἐπὶ πᾶσαν τὴν γῆν. αὐτὸς μετὰ τὸ παθεῖν καὶ ἀναστήναι ἀναληφθήσεται καὶ ἐκ δεξιῶν τοῦ πατρὸς καθεσθεις πάλιν ἔρχεται κρῖναι ζῶντας καὶ νεκροὺς καὶ αποδώσει ἑκάστῳ κατὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ.</p>	<p>7. Ἀριστοτέλης: φῶς τῆς ἁγίας τριάδος λάμπει ἐπὶ πᾶσαν τὴν κτίσιν. (Fig. 2)</p> <p>8. Σωκράτης: καὶ τὸ ὄνομα αὐτοῦ αὐξυνθήσεται καὶ τιμηθήσεται παρὰ βασιλέων καὶ μεγιστάνων ἐφ' ὅλην τὴν οἰκουμένην.</p> <p>9. Γάλινος: καὶ(...)πάλιν ἔρχεται κρῖναι ζῶντας καὶ νεκροὺς καὶ αποδώσει ἑκάστῳ κατὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ. (Fig. 2)</p>	<p>7. Ἀριστοτέλης: φῶς τῆς ἁγί(α)ς τριάδος λάμπη(?) ἐπὶ πᾶσαν τὴν κτίσι ... κ(αι) τὰ χηροποιητα ἠδολα ... (κω)φα ...αντ(?) ...</p> <p>8. Σωκράτης: κα(ι) τὸ ὄνομα αὐτοῦ αὐξηθήσετε... τιμηθή(σε)τε <u>υπο</u> (?) <u>παντων(?)</u> ... ἐφ' ὅλην τὴν οἰκουμένην.</p> <p>9. Γάλιν: κε(?) πάλιν ἔρχεστε κρηνε ζωντας κ(αι) νεκρούς κ(αι) (α)ποδοσι ἑκάστο κα-τὰ (τὰ) ἔργα αὐτοῦ.</p>	<p>10. Ἀριστοτέλης: ἐν ταῖς ἡμέραις ἐκείναις φῶς τῆς ἁγί(α)ς τρι-άδος λάμπη ἐπὶ πᾶσαν τ(ην) κτίσιν.</p>
<p>7. Τέλος δὲ πάντων Ὀμηρος εἶπεν ὅτι ἡμεῖς ὅσοι γῆς ἄναξ πόλου καὶ σὰρξ φανείται δίχα τινὸς σφάλματος ὅτι καὶ λαμβάνει σάρκα ἀπὸ Ἑβραΐδος παρθένου καὶ καλέσουσιν αὐτὸν ἄφεςιν καὶ ἀγαλλίασιν ὅτι καὶ σταυρωθήσεται ἀπὸ ἀπίστου γένους τῶν Ἑβραίων, καὶ μακάριοι οἱ ἀκούοντες αὐτοῦ. οὐαὶ</p>	<p>10. Ὀμηρος: ἡξει πρὸς ἡμεῖς ὅσοι γῆς ἄναξ πόλου καὶ σὰρξ φανείται δίχα τινὸς σφάλματος. (Fig. 3)</p> <p>11. Σόλων: καὶ λαμβάνει σάρκα ἀπὸ Ἑβραΐδος παρθένου καὶ καλέσουσιν αὐτὸν ἄφεςιν καὶ ἀγαλλίασιν.</p> <p>12. Σιβύλλα: Καὶ σταυρωθήσεται ἀπὸ</p>	<p>10. Ὀμῖρ: Ηαι(?) πρὸς ἡμεῖς ὅσοι γῆς ἄναξ πόλου κ(αι) ... φανοῖταιῖ δηχα τινος σφ(α)λμα(τος).</p> <p>11. Σόλων: κ(αι) λαμβάνι σάρκα ἀπὸ Ἑβραῖλα παρθένου κ(αι) καλέσουσιν αὐτον ἄφεςιν κε(?) ἀγαλλίασην.</p> <p>12. Σημβίλας: Κε στ(αυ)ροθησεται απο</p>	<p>11. Ὀκύαρος: ἡξ(ε)τι πρὸς ἡμεῖς ὡσαι τη(ς) ἄναξ ἴλου(?) κ(αι) σάρκα φανίτε δι-χέ ...νωσ...ε... (σφ)ά-λαμπτος.</p> <p>12. Σοκράτης: κ(αι) λαμβάνι σάρκα ἀπὸ Ἑριρε(?) αν(?) παρθένου κ(αι)...στ(αυ)-ρωθύσεται ...καὶ μακάρη... οἱ (η)... (?)... ἀκού(ν)ταις αὐτ(ου)...</p>

δέ, οἱ μὴ ἀκούοντες . (...)	Ἑβραίων ἀπίστον... καὶ μακάριοι οἱ ἀκούοντες αὐτοῦ.	Ἑβρεῶν ἀπίστον ...κ(αι) μακάρι(α) υ(?) ἀκούοντες αὐτοῦ χ(?) ... δέ(ν) οἱ μὴ ἀκούον-τες .	
-----------------------------	---	--	--

Fig. 2. Aristotel și Galinos. Fragment din fresca *Arborele lui Iesei* a Trapezii Lavrei athonite (1535 sau 1536).

Datarea relativ târzie (secolele XVI – XVII) a codexurilor conservate până în prezent²⁵ și forma extrem de dezvoltată a profețiilor celor Șapte Filosofi – formă inexistentă în cele mai timpurii culegeri bizantine cu spusele ale Anticilor – par să certifice proveniența relativ târzie a protografului manuscriselor redacției δ. De aici rezultă imposibilitatea de a considera spusele filosofilor din compoziția *Arborele lui Iesei* de la trapeza Lavrei athonite în calitate de model pentru „spusele” înțelepților din Moldova secolului al XVI-lea. Multe din „spusele” acestor înțelepți – deși sunt ortografiate în slavonă – provin, în ultimă instanță, din surse grecești ce aparțin unor grupuri de manuscrise cuprinzând redacții cu mult mai vechi decât redacția δ. În favoarea acestei constatări pledează și absența, aproape totală, a similitudinilor dintre conținutul profețiilor din Moldova și a celor de la trapeza Lavrei athonite.

***

²⁵ Vezi: Hartmut Erbse, *op. cit.*, p. 97.

Fig. 3. Omiros. Fragment din fresca *Arborele lui Iesei* a Trapezzei Lavrei athonite (1535 sau 1536).

Cel mai numeros grup de monumente și de manuscrise s-a dovedit a fi cel în care selecția de „spuse” a înțelepților Antichității ține de așa-numita redacție μ . Într-o anumită măsură acest lucru se datorează faptului că această redacție permitea o emancipare mai mare în raport cu motivul *Rădăcinii (Arborelui) lui Iesei*. Miltiadis Miltos Garidis considera că „disocierea imaginii filosofilor păgâni de imaginea *Arborelui lui Iesei* – disociere care s-a produs în frescele de la Sf. Nicolae Spanos (Fig. 6) a mănăstirii Filantropinon (de lângă orașul Ianina, Epir) – reflectă ideile umaniste ale Renașterii (care pătrundeau în Epir din Italia – *n.n., C.C.*)”²⁶. Unele detalii din vestimentația filosofilor pictați la Filantropinon trădează, de asemenea, influența italiană. Aceasta se referă atât la nasturii specifici ai cămășii lui Tucidide, cât și la turbanele exotice orientale pe care le poartă pe cap Plutarh, Apollonios și Aristotel. Un astfel de turban exotic găsim și în imaginea înțeleptului oriental din celebrul tablou al lui Giorgione „Cei trei filosofi” (Viena, Kunsthistorisches Museum)²⁷.

²⁶ Miltiadis Miltos Garidis, *La peinture murale dans le monde orthodoxe après la chute de Byzance (1450–1600) et dans les pays sous domination étrangère*, Athènes, ed. C. Spanos, Librairie des amis des livres, 1989, p.181.

²⁷ Referitor la acest tablou al lui Giorgione vezi capitolul „Despre cei Trei Filosofi” în cartea: Salvatore Setis, „Furtuna” interpretată. *Giorgione, comitenții, subiectul*, București, 1982, p. 40–72. Tot acolo, la p. 66–72 figurează și o amplă bibliografie a subiectului dat.

Fig. 4. Fragment din fresca *Arborele lui Iesei*. Biserica Nașterea Domnului din Arbanasi (1681).

Fig. 5. Fragment din fresca *Arborele lui Iesei*. Trapeza mănăstirii Bačkovo (1623).

Fig. 6. Înțelepții Antichității. Frescă a bisericii Sf. Nicolae Spanos a mănăstirii Filantropinon de lângă orașul Ianina, Epir (Cca. 1560).

Inscripția ce încununează imaginea înțelepților Antichității reprezentați în nartexul bisericii Sf. Nicolae Spanos, numele acestor Șapte filosofi (Platon, Apollonios, Solon, Aristotel, Plutarh, Tucidide, Chilon) și adresarea către filosofi de pe filactera lui Tucidite ne permit să identificăm tipul de culegere ce a servit drept model zugravilor de la Filantropinon. Este vorba de selecția de „spuse” ale înțelepților Antichității care (conform clasificării lui Hartmut Erbse) ține de așa-numita redacție μ ²⁸. Acestei redacții îi sunt tributare și selecțiile de spuse ale anticilor din următoarele manuscrise: cod. Monac. gr. 524 (sec. XIV), cod. Oxon. Barocc. 10 (sec. XIV–XV), cod. Oxon. Barocc. 48 (sec. XV), cod. Paris. gr. 2600 (sec. XV), cod. Paris. gr. 2594 (sec. XV), cod. Monac. gr. 507 (sec. XIV–XV)²⁹. Trebuie accentuat faptul că redacția μ a fost cea mai răspândită în literatura profetică post-bizantină de expresie greacă și a servit drept sursă celebrei *Cărți de pictură* a lui Dionisie din Furna. Dar, spre deosebire de textul capitolului 135 al părții a 2-a a cărții lui Dionisie³⁰, în frescele de la Filantropinon redacția profețiilor înțelepților este mai completă și mai apropiată de protograful inițial al manuscriselor grupului μ . Astfel, adresarea lui Tucidide către filosofi („Ὁ φιλόσοφος ἀμυήτοις τὰ θεῖα μυστήρια λέγειν...”, „O, filosofilor, a spune vouă Dumnezeieștile taine cu nechibzuire...”)³¹, ortografiată pe filactera pictată la Filantropinon nu figurează în *Cartea de pictură* a lui Dionisie. Același lucru se poate spune și despre inscripția referitoare la cei Șapte Filosofi, ce încununează registrul de sus al frescei din nartexul bisericii Sf. Nicolae Spanos a mănăstirii epirote (Fig. 6): în manuscrisele de redacție μ textul acestei inscripții deschide primul alineat al paragrafului dedicat profețiilor înțelepților Antichității³², pe când în erminia lui Dionisie el lipsește completamente. Judecând după componența nominală a înțelepților Antichității reprezentați și după fragmentele de texte conservate pe filacterele lor, redacția profețiilor filosofilor de la Sf. Nicolae Spanos nu a suportat nici un fel de modificări în raport cu textul protografului manuscriselor de redacție μ . Activând cu aproximativ un secol și jumătate mai devreme decât Dionisie, zugravii de la Filantropinon nu au admis, practic, nici un fel de completări sau abrevieri ale textului luat drept model. Merită să notăm faptul că și fragmentul – deja amintit – cu „spuse” ale anticilor din actualul manuscris TA – 35 (colecția Muzeului Benaki), publicat de către Vasile Grecu după participarea din 1930 la Congresul de bizantinologie de la Atena, ține tot de redacția μ . Același lucru se poate spune și referitor la traducerile vechi românești conținute în manuscrisele nr. 1283, nr. 4206 și nr. 1795 – toate de început de secol XIX – din fondul de carte rară al Bibliotecii Academiei Române. Pentru a ne convinge de fidelitatea traducerilor și pentru a vedea mai bine modificările aplicate de Dionisie din Furna protografului manuscriselor de redacție μ , este suficient să comparăm textele reproduse în tabelul de mai jos:

²⁸ Vezi: Hartmut Erbse, *Fragmente...*, p. 71–87 și p. 216–217.

²⁹ *Ibidem*, p. 216–217.

³⁰ Vezi traducerea românească în: Dionisie din Furna, *Carte de pictură*, București, 1979, p. 125–126.

³¹ Konstantinos Spetsieris, *Εικόνες Ἑλλήνων φιλοσόφων εἰς ἐκκλησίας*, în: „Ἐπιστημονικὴ ἐπιτηρίς τῆς Φιλοσοφικῆς σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου”, Ἀθηνῶν, 2 Σέριε, XIV, 1963/1964, p. 411; Traducerea românească a fost preluată din: Vasile Grecu, *Cărți de pictură bisericească bizantină. Introducere și ediție critică a versiunilor românești atât după redacțiunea lui Dionisie din Furna, tradusă la 1805 de arhimandritul Macarie, cât și după alte redacțiuni mai vechi traduceri anonime*, Cernăuți, Tiparul „Glasul Bucovinei”, 1936, p. 361.

³² Vezi, Hartmut Erbse, *Fragmente...*, p. 216.

<p><i>Profețiile înțelepților Antichității din manuscrisele de redacție μ (conform clasificării lui Hartmut Erbse)</i></p>	<p>Traducerile românești din secolul al XIX-lea (manuscrisele nr. 1283, nr. 4206 și nr. 1795 ale Bibliotecii Academiei Române – după Vasile Grecu)</p>	<p>Traducerea actuală românească a capitolului 135 ale părții a doua a <i>Erminiei</i> lui Dionisie din Furna (trad. Smaranda Bratu Stati și Șerban Stati)</p>
<p><i>Προφητείας ἑπτὰ Ἑλλήνων σοφῶν περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ.</i></p>	<p><i>Graiurile de mai nainte spuse ale acelor Șapte Filosofi elinești pentru Dumnezeiasca înviare a lui Hristos și Dumnezeu.</i></p>	<p><i>Înțelepții greci ce proorocitau întruparea lui Hristos.</i></p>
<p>Ἑπτὰ τῶν Ἑλλήνων σοφοὶ ἐν δόμῳ τινὶ τῶν Ἀθηναίων πρὸς ἀλλήλους συνεδρίασαντες λόγον σοφώτατον καὶ ἀπόρρητον κεκινήκασιν· καὶ ἦν ὁ λόγος οὗτος· ἐκφαντορία καὶ πρόρρησις περὶ τῆς ἐνσάρκου οἰκονομίας τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ. ὧν τὰ ὀνόματα εἰσὶ ταῦτα· Ἀπολλώνιος, Σόλων, Θουκυδίδης, Πλούταρχος, Ἀριστοτέλης, Πλάτων, Χίλων ὁ φιλόλογος.</p>	<p>Șapte filosofi într-o casă oarecare a Athineilor adunându-se între dânșii s-au pornit a spune un cuvânt prea înțelept și negrăit. Și era cuvântul acesta din gâcituri și din nedomerire pentru venirea (?) lui Hristos Dumnezeului nostru. Și cel mai întâiu era Apolon, al doilea Solon, al treilea Thukidid, al patrulea Platon, al cincilea Plutarh, al șaselea Aristotel și al șaptelea Chilon filosoful, care se chiamă și fololog (sic! – <i>n.n.</i>, <i>C.C.</i>) adecă iubitoriu de cuvânt.</p>	
<p>1. Καὶ οἱ μὲν ἕξ φιλόσοφοι πρὸς τὸν Ἀπολλώνιον εἶπον· προφήτευσον ἡμῖν ὧ Φοῖβε προφήτα· τίνος ἄρα ἔσται ὁ δόμος οὗτος; Πρὸς οὓς Ἀπολλώνιος ἔφη· ὅσα μὲν ὧ ἄνδρες, πρὸς ἀρετὴν καὶ κόσμον ὄρωρε, καὶ ὑμεῖς ἔγνωτε· πλὴν ἐγὼ ἐφετμεύω ἐν τρισὶν ἑνὰ μόνον ὑψιμέδοντα θεόν· οὗ λόγος ἄφθιτος ἐν ἀδαεὶ κόρη ἔγκυος ἔσται· οὗτος γὰρ ὡς τόξον πυρφόρον ἴσως διαδραμεῖται καὶ κόσμον ἅπαντα ζωγρήσει καὶ τῷ πατρὶ προσάξει δῶρον· ἔσται δ' οὗτος ὁ δόμος Μαρίας, οὕτω γὰρ καλεῖται τὸ ὄνομα αὐτῆς. Πρὸς ὅν τις τῶν θυηπόλων ἀποκριθεὶς ἔφη· ψεύδη ὧ Ἀπολλώνιε· ὁ δὲ πρὸς αὐτὸν ἔφη· οὐ μα τὸν ἐν στέρνοις ἐμοῖς σείοντα χαλινὰ μου. οὐ ψεύδομαι.</p>	<p>1. Deci șase filosofi au zis cătră Apolon: Procește nouă, o lumnatule, a cui iaste casa aceasta? Către carii Apolon a răspuns: Deci, o bărbaților, învățături de bunătăți și de podoabă vă văz și pre voi că știți. Însă eu vestesc în trei pre unul numai Dumnezeu dintru înălțime, al cărui cuvânt iaste fără de moarte, pre unul fecioara naște fără de stricăciune. Căci acesta ca o săgeată purtătoare de foc poate veni și toată lumea va vâna și o va duce tatălui dar. Deci, casa acestuia iaste Maria, căci așa se cheamă numele acesteia. Cătră carele au răspuns zicând: Minți, o Apolonie! Iară el mai cu cumplire mergând cătră dânșii a zis: Nu din sine-mi, ci din întărirea virtuții mele, se clătesc opritorile (?), nu minți!</p>	<p>1. Apolonius, bătrân cu barba lungă și despicală, cu năframă pe cap, zicând pe un sul: „Eu vestesc într-o treime un singur Dumnezeu împărățind peste toate. Cuvântul lui nepătruns se va zămislî în pântec de fecioară; asemenea unui arc din care țâșnește focul, el va străbate iute văzduhul; va cuprinde întreaga făptură și-l va duce tatălui în dar”.</p>
<p>2. Ἀπεκρίθη δὲ Σόλων καὶ ἔφη· καὶ ἐγὼ ὑμῖν, ὧ φιλόσοφοι, λέγω· ὅτι οὐδέ ποτέ τις ἐπὶ τὴν πολυσχεδῆ ταύτην ἐλάσειε γῆν καὶ δίχα σφάλματος γενήσεται σάρξ·</p>	<p>2. Al doilea Solon, răspunzând a zis: Și eu, o filosofilor, vă zic că odinioară oarecare va veni pre acest pământ de multe izvoade și fără de greșală se va face trup, cu</p>	<p>2. Solon din Atena, bătrân cu barba rotundă, zicând: „Când El veni-va pe acest pământ, supus schimbărilor, carnea însăși fi-va fără de prihană; neobosită fi-va</p>

<p>ἀκαμάτοις δὲ Θεότητος ὅροις ἀνιάτων παθῶν λύσει φθοράν. Καὶ τούτῳ φθόνος γενήσεται ἐξ ἀπίστου λαοῦ καὶ πρὸς ὕψος κρεμασθήσεται ὡς θανάτου κατὰδικος καὶ πάντα πράως πείσεται ἐκὼν φέρειν.</p>	<p>Dumnezeire fără de pregetare; Și pătimind va sfârâma hotarul cel fără de vindecare al stricăciunii; și aceasta se va face din pizma necredinciosului norod, și spre înălțime se va spânzura și către toate cu blândează se va pleca de voie pătimind.</p>	<p>ținta Dumnezeirii și nimici-va patimile ce nu se tāmăduiesc; El fi-va acoperit de ura unui popor necredincios; din înălțimea unui munte, el va răbda toate de bună voie și cu blândețe”.</p>
<p>3. Πρὸς οὓς καὶ Θουκυδίδης ἔφη ὅτι οὐκ ἐφικτὸν ἡμῖν ἐστίν, ὧν φιλόσοφοι, ἀμυήτοις τὰ θεῖα μυστήρια λέγειν ἢ φανερώς παραθέσθαι, πλὴν τῷ νοῖ ἀκούσατέ μου ἦν μὲν Θεὸς φῶς νοερόν ἐκ φωτὸς νοεροῦ καὶ τούτῳ αἰνεσις καὶ δόξα ἐν τῷ νοῖ πάντα γὰρ περιέχει ἐκ τούτου εἰς ἓν οὐ Θεὸς ἕτερος, οὐκ ἄγγελος, οὐ δαίμων, οὐ σοφία, οὐκ οὐσία, ἀλλ’ ἢ μόνος Κύριός ἐστι καὶ δημιουργὸς τῶν πάντων, παντέλειος λόγος, γόνιμος ἐκ γονίμου, αὐτὸς ἐπὶ φύσιν γόνιμον κατελθὼν γόνιμον ὕδωρ ἐποίησεν.</p>	<p>3. Cătră carii și Thukidid a zis: O filosofilor, a spune vouă Dumnezeieștile taine cu nechibzuire, iaste lucru înfri-coșat, sau de a le face arătate; Însă la cei ce înțeleg, ascultați-mă: Iaste dar Dumnezeu lu-mina înțelegătoare și acestuia cântarea cântării, spre a înțelege toate le cuprinde de la acesta întru una, nu alt Dumnezeu, nu înger, nu înțelepciune, nu demon, nu ființă, ci numai Domnul iaste și ziditoriu a tot tuturor, întru tot desăvârșit cuvânt, bun roditoriu din cel bun roditoriu, acesta pogorându-se deasupra firii, a făcut apă de bună rodire.</p>	<p>3. Tucidide, aproape cărunț cu barba despicață în trei, ce zice: „Unul Dumnezeu, lumina sufletului, slava lui; din înțelepciunea lui răsar toate și se împlinesc într-una; nu este alt Dumnezeu, nici înger, nici munte, nici duh, nici făptură, ci numai Domnul Dumnezeul le-a făcut pe toate și Cuvântul lui într-unul, El cel pogorât din belșugul firii în belșugul firii, făcuta apa roditoare”.</p>
<p>4. Ἐφη δὲ πρὸς αὐτοὺς Πλούταρχος τὸν τῶν ὅλων ὑπέριστατον οὐδὲν αἴτιον προσεπινοεῖται ὁ λόγος ἐξ αὐτοῦ καὶ οὐκ ἐξ ἄλλου ἐστίν ὁ λόγος δέδεικται δὲ σαφῶς, ὅτι Θεοῦ σοφία καὶ λόγος τὸ τέρμα περιέχει τῆς γῆς.</p>	<p>4. Răspunzând și Plutarh, a zis: Celui preste toate făr de covârșire nu se înțeleage lângă dânsul nici o pricinuire. Cuvântul din sineși și nu dela altul iaste cuvântul; iar s-a arătat mai cu înțelepciune, că înțelepciunea și cuvântul lui Dumnezeu cuprinde toate marginile pământului.</p>	<p>4. Plutarh, bătrân pleșuv cu barba ascuțită, zicând: „Ființei mai presus de toate nu-i căutați pricina căci numai de la ea vine cuvântul; iar înțelepciunea și Cuvântul Domnului cuprind tot pământul”.</p>
<p>5. Πρὸς οὓς καὶ Ἀριστοτέλης ἔφη ἀκάματος φύσις Θεοῦ γέννησις ἐξ αὐτοῦ γὰρ οὐσιώται ὁ αὐτοῦ λόγος.</p>	<p>5. Apoi și Aristotel a zis: Firea nașterii lui Dumnezeu ia-ste fără de trudă, căci dela si-neși se înființează însuși Cu-vântul.</p>	<p>6. Aristotel, bătrân cu barba ca papura, zice: „Facerea Domnului este fără de sfârșit iar Cuvântul pre sine se făcu”.</p>
<p>6. Λέγει δὲ καὶ ὁ Πλάτων ὁ παλαιὸς νέος καὶ ὁ νέος ἀρχαῖος ὁ πατήρ ἐν τῷ γόνῳ καὶ ὁ γόνος ἐν τῷ πατρί τὸ ἐν διαιρεῖται εἰς τρία καὶ τὰ τρία εἰς ἓν, ἄσαρκον σαρκικὸν καὶ κινητικόν γῆ τέτοκε τὸν οὐρανοῦ καὶ γῆς ποιητήν.</p>	<p>6. Și Platon a zis: Cel bătrân tânăr și tânăr bătrân, tatăl în fiul și fiul în tatăl; cel unul se împarte în trei și ceale trei în unul, fără /de trup întrupăcios și născăcios, pământul l-a făcut ceriu și al pământului făcătoriu.</p>	<p>5. Platon, bătrân cu barba lungă și bogată, grăind: „Bătrân cel tânăr și tânăr cel bătrân; tatăl întru fiul și fiul întru tatăl; unul desparte-se în trei iar trei adună-se în unul”.</p>
<p>7. Ἀνοίξας δὲ καὶ ὁ Χίλων τὰ χεῖλη ἔφη οὗτός ἐστι καθύπερθεν οὐρανοῦ μεγάλων βεβηκῶς, φλογὸς ὑπερβάλλων ἀένναον καὶ πῦρ ἀθάνατον, οὐ τρέμουσιν οὐρανοὶ γαῖά τε καὶ θάλλαττα, βυθὸς Τάρταρος δαίμονες ἦν δὲ αὐτὸς</p>	<p>7. Deschizând și Chilon buzele, a zis: Acesta iaste mai mare fără de asemănare decât ceriul, izvor neîncetat și foc nemuritoriu, de care se cutre-mură ceriurile, pământul și marea și adâncul cel din Tartar și demonii; Și iaste</p>	<p>7. Filon filologul, bătrân pleșuv, cu barba despicață, zicând: „El, cu belșug de flăcări și-n foc veșnic, plecat-a dincolo de necuprins; iar teamă de el au ceruri și pământ, mare și hău, iad și demoni; că veșnic este și fără</p>

αυτοπάτωρ ἀπάτωρ τρισόλβιος.	însuși tată, întreit fericit.	de-nceput și preafericit”.
		8. Sofocle, bătrân pleșuv, cu barba despicală în cinci, spunând: „Un Dumnezeu este și fără de început, unul și nealcătuit, ce făcuta cerul și pământul într-odată”.
		9. Tule, regele Egiptului, bătrân cu barbă bogată, zicând: „Tatăl fiu și fiul tată, fără trup și întrupat fosta Dumnezeu dintru început”.
		10. Proorocul Valaam, bătrân cu barba rotundă, cu năframă pe cap, ce zice: „O Stea răsare din Iacov; un toiag se ridică din Israel și va lovi pe căpeteniile Moabului” (<i>Numerii</i> , 24, 17).
		11. Înțeleapta Proorociță: „Veni-va din cer Regele vremilor, ce judeca-va toți oamenii și toată făptura”.
		12. Alt Înțelept: „Dintr-o fecioară cununată și fără de prihană, naște-se-va fiul Domnului, unul și fără de început, singurul Dumnezeu și Cuvânt de care se vor teme cerurile și oamenii și înțelepții”.

Examinând tabelul de mai sus, observăm că în traduceri românești din secolul al XIX-lea ale manuscriselor originale grecești din grupul μ s-au strecurat câteva greșeli. Astfel, titlul capitolului este tradus extrem de aproximativ. Cuvântul „întrupare” („ἐνσάρκωσις”) din introducere este înlocuit de cuvântul „venire”, iar numele filosofului Apollonios de la punctul 1 este confundat cu numele zeului Apolon (fapt care generează în textul românesc și diminuarea numărului filosofilor de la șapte la șase!). Adaosul explicativ la numele lui Chilon filologul din introducere („care se chiamă și filolog, adică iubitoriu de cuvinte”) este redactat extrem de stângaci și nu figurează în manuscrisele grecești. În rest însă putem conchide că traduceri românești din secolul al XIX-lea, în pofida limbajului greoi și a multiplelor calchieri din greacă, redau fidel conținutul originalului. Cu mult mai semnificative sunt abrevierile și completările operate originalelor manuscriselor de redacție μ în capitolul 135 al părții a 2-a a *Erminiei* lui Dionisie din Furna. În această *Erminie*, alcătuită în anii ’30 – ’40 ai secolului al XVIII-lea (la o distanță de peste un secol și jumătate de frescele de la Filantropinon!), au fost interpolate și o serie de profeții ale Anticilor din alte culegeri. Astfel, în *Erminia* amintită au mai intrat profețiile lui Sofocle, Tule, Valaam, ale Sivilei și ale „altui Înțelept”. Întrucât *Cartea de pictură* a călugărului de la Agrafa (Etolia) era destinată zugravilor, în textul capitolului 135 au fost schițate succint și „portretele” filosofilor.

După frescele de la Filantropinon, pasul următor (spre redacția profețiilor înțelepților elini din *Erminia* lui Dionisie!) a fost făcut în cadrul ansamblului de picturi murale ce decorează paraclisul Maica Domnului Portaitissa al mănăstirii Iviron de la Muntele Athos. Aici, în exonartexul paraclisului sunt reprezentați Thulis, Solon, Chilon, Platon, Aristotel, Sofocle, Tucidide și Plutarh³³. Inscricțiunile de pe filacterele lor sunt similare celor din capitolul 135 al cărții lui Dionisie. Observăm că, spre deosebire de protograful manuscriselor redacției μ, la Portaitissa au apărut înțelepții Sofocle și Thulis, iar Apollonios a dispărut. Relevante sunt și „calificativele” numelor Înțelepților zugrăviți în acest paraclis. Astfel, încă în anul 1923 Nikos A. Bees a

³³ Konstantinos Spetsieris, *Εικόνες Ἑλλήνων φιλοσόφων...*, p. 401–406.

observat că unii înțelepți de la Portaitissa mai poartă câte un „epitet” asociat numelui propriu-zis: Sofocle este numit „Înțeleptul” („ὁ σοφός”), Solon – „Ateniianul” („ὁ Ἀθηναῖος”), iar Chilon – „Filologul” („ὁ φιλόλογος”)³⁴. Cu excepția „epitetului” lui Chilon, toate celelalte „epitete” lipsesc în protograful și în manuscrisele mai timpurii de redacție μ. Două dintre aceste „epitete” (cel al lui Solon și al lui Chilon) se regăsesc însă în *Cartea de pictură* a lui Dionisie. Luând în considerație faptul că paraclisul Maica Domnului Portaitissa a fost pictat înainte de anul 1683, iar *Erminia* lui Dionisie a fost redactată cu aproximativ o jumătate de veac mai târziu, rezultă că spre sfârșitul secolului XVII existau redacții grecești mai detaliate (în ceea ce privește caracterizarea filosofilor) decât redacția din protograful manuscriselor grupului „μ”. O astfel de redacție mai detaliată a și fost, probabil, la dispoziția zugravilor de la paraclisul mănăstirii Iviron. Ulterior, peste o jumătate de secol, o redacție similară i-a servit drept model și lui Dionisie din Furna, care în unele locuri a prescurtat-o.

***

În jumătatea de veac ce a urmat celui de al II-lea Război Mondial, dar mai ales în anii 60–70 ai secolului al XX-lea și la frontiera dintre milenii s-au acumulat noi date referitoare la repertoriul tematic al picturilor murale ortodoxe. Astfel, cercetătorul grec Konstantinos Spetsieris a publicat în revista periodică *Ἐπιστημονικὴ ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου* studiul *Εἰκόνες Ἑλλήνων φιλοσόφων εἰς ἐκκλησίας*, urmat de o *continuare* cu aceeași denumire (vezi: *Ἀθηνῶν*, 2 Série, Tom XIV, 1963/1964, p. 386–458 și Tom XXIV, 1, 1973–1974, p. 397–436). Aceste studii au fost completate de articolul lui Odisseos Lampsides *Μικρὰ συμβολὴ εἰς τὰς παραστάσεις ἀρχαίων φιλοσόφων εἰς ἐκκλησίας* în care se demonstra identitatea selecției „spuselor” anticilor de la trapeza Lavrei athonite cu selecția operată în cunoscutul manuscris Athos-64³⁵. Mai mult decât atât, s-a dovedit că toate colecțiile de „spuse” ale anticilor – prezentate de Spetsieris în primul său studiu – țin în exclusivitate de redacțiile δ și μ a spuselor înțelepților din manuscrisele grecești studiate anterior de către Hartmut Erbse. Doar ceva mai târziu, în *continuarea* din 1973–1974 la primul său studiu, Spetsieris a prezentat un locaș de cult care conținea spuse ale anticilor similare celor zugrăvite la Cetățuia³⁶, cu alte cuvinte similare redacției τ. Acest locaș s-a dovedit a fi biserica Sf. Nicolae din Țarițani (Tsaritsani)³⁷ – oraș situat în Thessalia, nu departe de Larissa (Fig. 7–8). Înălțat în anul 1615 în cartierul Bubuți al orașului, lăcașul a fost pictat în două reprize: prima – în deceniul ce a urmat construcției edificiului, cea de-a doua – în secolul al XVIII-lea, fiind, posibil, motivată de lucrările de lărgire a spațiului interior prin adăugarea unei galerii ce înconjoară perimetral, dinspre nord, sud și vest vechile spații ale naosului și pronaosului. Astfel, fresca de secol XVII cu imaginea „Arborelui lui Iesei”³⁸ – în registrul inferior al căreia figurează înțelepții Antichității – și care inițial – asemenea frescelor omonime din Moldova – a fost concepută în calitate de pictură murală exterioară, în urma ridicării acestei galerii s-a transformat brusc într-o pictură murală de interior. O particularitate inițial inexplicabilă a selecției de „spuse” ale anticilor – doisprezece la număr – de la Țarițani constă în faptul că aici, la o majoritate din nouă „spuse” preluate din redacția τ s-au mai adăugat încă două – cele ale lui Solon (Fig. 7) și ale lui Tucidite – preluate din redacția μ, ce-a de-a douăsprezecea „spusă” lipsind, întrucât inscripția de pe filacteria lui Thoulis – „regele Egiptului” – este în mare parte ștearsă. Pentru a ne convinge de faptul că – spre deosebire de Cetățuia – la Țarițani spusele lui Solon și ale lui Tucidite nu țin de redacția τ ci aparțin redacției μ este suficient să urmărim următorul tabel:

Redacția τ	Cetățuia	Țarițani	Redacția μ
Solon: 7. Σόλωνος Ἀθηναίου: οὐκ ἐφικτόν μοί ἐστι ταῦτα πρὸς	Solon: ΣΟΛΩΝ Ὁ ἈΘΗΝΑΙΟΣ:	Solon (Fig. 7): ΣΟΛΩΝ Ὁ ἈΘΗΝΑΙΟΣ:	Solon: 2. Ἀπεκρίθη δὲ Σόλων καὶ ἔφη ὁ καὶ γὰρ ὑμῖν, ὦ

³⁴ Nikos A. Bees, *Darstellungen altheidnischer Denker und Autoren in der Kirchenmalerei des Griechen*, în „Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher”, IV, 1923, p. 121.

³⁵ Odisseos Lampsides, *Μικρὰ συμβολὴ εἰς τὰς παραστάσεις ἀρχαίων φιλοσόφων εἰς ἐκκλησίας*, în „Θεολογία”, XLIV (44), 1973, p. 351–353, p. 351–354.

³⁶ Konstantinos Spetsieris, *Εἰκόνες Ἑλλήνων φιλοσόφων...*, Tom XXIV, 1, 1973–1974, p. 397–413.

³⁷ Referitor la biserica Sf. Nicolae din Țarițani a se vedea monografia: Καλλιόπη Φλωρου, *Οἱ τοιχογραφιστοὶ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου Τσαριτσανῆς (1614/5) καὶ ὁ ζωγράφος Ἰωάννης ἱερεὺς ἐξ' ἰδίας κομμῆς συμβολῆς στη μελέτη τῆς μνημειακῆς ζωγραφικῆς τοῦ α' μισοῦ τοῦ 17οῦ αἰώνα στη βορεια Θεσσαλία*, Ιωαννίνα, 2016.

³⁸ De pe peretele nordic al bisericii.

<p>ἀμυήτους εἰπεῖν, οὔτε δὲ φανερώς παραθέσθαι, πλὴν τῷ νοί ἀκούσατε ὅτι οὗτός ἐστιν ὁ κατ' οὐρανὸν βεβηκώς μεγάλου φλογός ὑπερβάλλον, ὃν τρέμουσιν οὐρανοὶ γαῖα τε καὶ θάλαττα, αὐτοπάτωρ, ἀπάτωρ, τρισόλβιος.</p>	<p>‘Ο...Κ ΕΦΙ/ΚΤΟ ΜΟΙ/ ἜΣΤΙ ΤΑΥΤΑ / ΠΡΟΣ ἼΑΜΥ/ΗΤΟΥΣ ... ΟΥΤΕ ... ΦΑΝΕΡΩΣ ΠΑ/ΡΑΘΕΜΕΘΑ ...</p>	<p>ΓΕΝΗΣΕΤΑΙ ΣΑΡΞ ΑΚΑΜΑΤΟΙΣ ΔΕ ΘΕΟΤΗΤΟΣ ὍΡΟΙΣ ΑΝΙΑΤΩΝ ΠΑΘΩΝ ΛΥΣΕΙ ΦΘΟΡΑΝ.</p>	<p>φιλόσοφοι, λέγω ὅτι ὁπότε τις ἐπὶ τὴν πολυσχεδὴ ταύτην ἐλάσει γῆν καὶ δίχα σφάλματος γενήσεται σὰρξ ἄκαμάτοις δὲ Θεότητος ὄροις ἀνιάτων παθῶν λύσει φθοράν. (...)</p>
<p>Tucidite: 12. Θεουκυδίδου: ἦν μὲν θεὸς φῶς νοερόν καὶ τούτῳ αἰνεσις καὶ δόξα ἐν τῷ νοί.</p>	<p>Tucidite: ἙΛΛΗΝ ΘΟΥΚΙΔ: ἮΝ ΠΥΡΕΝ (? – C.C.) / ΘΣ ΦΩΣ / ΝΟΕΡΟΝ / ΚΑΙ ΤΟΥΤῶ / ΑΙΝΕΣΙΣ / ΚΑΙ ΔΟΞΑ...N...</p>	<p>Tucidite: ἙΛΛΗΝ ΘΟΥΚΙΔ: ΜΟΝΟΣ ΚΥΡΙΟΣ ἜΣΤΙ ΚΑΙ ΔΗΜΙΟΥΡΓΟΣ ΤῶΝ ΑΠΑΝΤΩΝ, ΠΑΝΤΕΛΕΙΟΣ ΛΟΓΟΣ,</p>	<p>Tucidite: 3. Πρὸς οὓς καὶ Θεουκυδίδης (...) ἦν μὲν Θεὸς φῶς νοερόν ἐκ φωτός νοεροῦ καὶ τούτῳ αἰνεσις καὶ δόξα (...) μόνος Κύριός ἐστι καὶ δημιουργός τῶν ἀπάντων, παντέλειος λόγος, (...)</p>

Fig. 7. Începătii Iosip (Iudeul), Solon, Ozi și Aristotel. Fragment din fresca Arborele lui Iesei. Biserica Sf. Nicolae din Țarițani (după 1615).

Fig. 8. Înțelepții Ozi, Aristotel, Sivila și Sofocle. Fragment din fresca *Arborele lui Iesei*. Biserica Sf. Nicolae din Țarișani (după 1615).

Prin ce se explică această varietate a redacțiilor de „spuse” de la Țarișani, nemăintâlnită în selecțiile murale de „profeții” ale anticilor – pictate în limba greacă (!) pe teritoriul Balcanilor, Asiei Mici sau Moldovei –, unde apartenența la o singură redacție – fie ea δ , μ sau τ – este respectată cu strictețe? Afișarea recentă pe internet a facsimilelor unor *cărți de zugrăvie* de epocă premodernă – care sunt diferite în raport cu *erminia* a lui Dionisie din Furna – și publicațiile din ultimii ani ale unor cercetători greci care au studiat, descris și reprodus câteva *manuale de pictură* postbizantină din colecțiile de la Atena sau de la Sfântul Munte, au îmbogățit simțitor și au modificat datele problemei. Or, introducerea în ecuația Cetățuia-Țarișani a două astfel de manuale – este vorba de manuscrisul Add MS 40726³⁹ din colecția Muzeului Britanic (Fig. 9) și de manuscrisul grec nr. 259 păstrat la mănăstirea Sf. Panteleimon de la Muntele Athos⁴⁰ – a facilitat simțitor aflarea răspunsului referitor la selecția eterogenă de „spuse” ale anticilor de la Țarișani.

S-a dovedit că spre deosebire de *miscelane* sau de alte tipuri de culegeri grecești care – în marea lor majoritate – includeau câte o singură selecție de „spuse” (ce ținea, evident, de o unică redacție textuală, fie ea – conform clasificărilor lui Hartmut Erbse – ω , χ , π , μ , δ sau τ), culegerile de „profeții” ale anticilor cuprinse în manualele de pictură mai vechi decât cel al lui Dionisie din Furna pot cumula împreună, în ordine consecutivă, mai multe selecții, ce aparțin unor redacții textuale diferite. Astfel, în manuscrisele manualelor Add MS 40726 de la Muzeul Britanic (sec. XVIII, Fig. 9), nr. 259 (sec. XVII?⁴¹) și nr. 832 (anul 1738⁴²) de

³⁹ Vezi: http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Add_MS_40726 (site consultat pe 3 octombrie 2020) și *Catalogue of Additions to the Manuscripts in the British Museum, 1921-1925*, London 1950, p. 145.

⁴⁰ Κωνσταντίνος Μ. Βαφειάδης, *Εγχειρίδια ζωγραφικής στο βυζάντιο η μαρτυρία του κωδικού Ι. Μ. Παντελεήμονος 259. Έκδοση, κριτικό απόμνημα και σχολιασμός*, Αθήναι, 2017.

⁴¹ Vasile Grecu a presupus că textul acestui manuscris (numerotat greșit 258 în loc de 259!) păstrează în întregime originalul grec al manualului de pictură păstrat doar fragmentar în *Primul manuscris de la Ierusalim*. Vezi Vasile Grecu, *Versiunile românești ale erminiilor de pictură bizantină*, în „Codrul Cosminului”, Anul I, 1924, Cernăuți, ed. „Glasul Bucovinei”, 1925, p. 127. După publicarea de către Konstantinos M. Vafeiades în anul 2017 a acestei erminii de la Mănăstirea Panteleimon a devenit clar că situația este mult mai complicată, textul erminiei fiind în mare măsură diferit față de textul *Primului manuscris de la Ierusalim*. Cât privește manuscrisul nr. 258 de la aceeași mănăstire, în opinia eruditului grec Spiridonos P. Lambros el aparține secolului al XVIII-lea și conține textul integral al *Erminiei* lui Dionisie din Furna. Vezi: Spiridonos P. Lambros, *Catalogue of the greek manuscripts on Mount Athos*, Vol. II, Cambridge, 1900, p. 342, nr. 5765 (258).

la mănăstirea Panteleimon a Muntelui Athos și nr. TA-35 de la Muzeul Benaki din Atena (sec. XVIII–XIX), ambele redacții τ și μ de „spuse” ale anticilor sunt amplasate continuu, pe aceleași pagini ale manuscriselor. De aici rezultă că pictorii de la Țarițani, care – spre deosebire de cei de la Cetățuia – aveau de optat pentru douăsprezece (și nu doar pentru opt!) „spuse”, au ales să varieze selecția, înlocuind două „spuse” ce țin de redacția τ cu alte două spuse ce țin de redacția μ, – redacție – situată în proximitatea imediată, în alineatele ce urmează pe aceleași pagini ale manualelor de pictură.

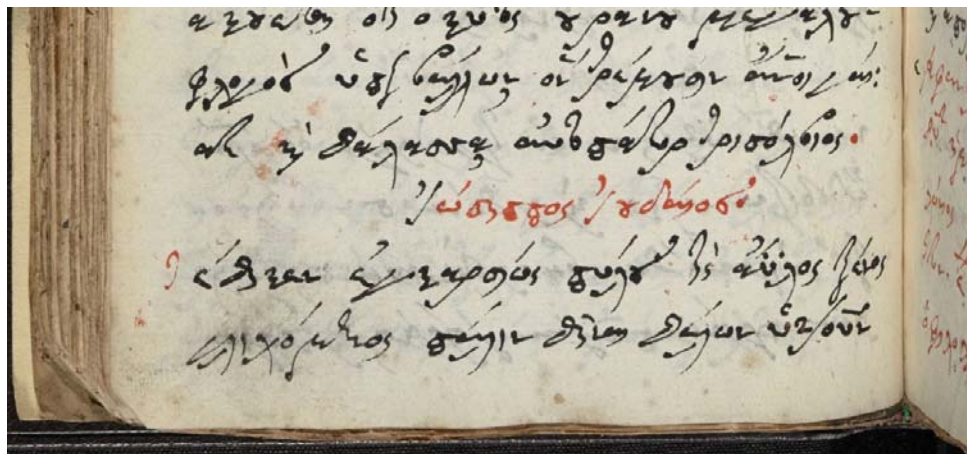

Fig. 9. Numele și textul „spusei” lui Iosif Iudeul (Flaviu) de pe fila 45v din manuscrisul „manualului” de zugrăvie Add MS 40726 (sec. XVIII, colecția Muzeului Britanic).

Anexă

Ordinea „spuselor” înțelepților Antichității de la Cetățuia și Țarițani și din manuscrisele grecești ce conțin așa-numita redacție τ

	Cod. Athen. gr. 373, sec. XV, f. 145v-147v	Spusele înțelepților de la Cetățuia	Spusele înțelepților de la Țarițani	Cod. Athous nr. 259 (de la mănăstirea Panteleimon) f. 31v – 33r	Cod. Benaki TA-35	Cod. Add MS 40726 (de la Muzeul Britanic) f. 45r – 46r + f. 47r
Thoulis	1	-	1	1	1	1
Don	2	-	2	2	2	2 (Hermes!)
Apollon	3		3	3 (Polon o Fibos!)	3 (Polon o Fibos!)	3 (Polon o Fibos!)
Sibila a) b)	- 4	- 1	- 10	- 4 (împărăteasa Etiopiei!)	- 4	- 4
Platon	5	7	4	6 (mormântul lui Platon!)	5 (mormântul)	5 (mormântul)

⁴² Acest manuscris datează din anul 1738 și este cel mai vechi manuscris care conține această redacție a manualului.

Plutarh	6	6	5	5	6	(12 - din altă redacție la altă pagină)
Solon	7	8	7	7	7	6
Iosif Iudeul	8	5	6	8	8	7
Ozia	9	-	8	9	9	8
Aristotel	10	4	9	10	10	9
Sofocle	11	2	11	11	11	10
Thucidid	12	3	12	12	12	11